

ЗАЙМЕННИКОВЕ ВИРАЖЕННЯ КАТЕГОРІЇ ОЗНАЧЕНОСТІ/НЕОЗНАЧЕНОСТІ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКИХ ПЕРЕКЛАДІВ)

ROLE OF PRONOUNS IN THE CATEGORY OF DEFINITENESS/INDEFINITENESS IN UKRAINIAN-GERMAN TRANSLATIONS

Солюк М.М.,

orcid.org/0000-0002-5615-2308

асистент кафедри іноземних мов і перекладу

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Стаття продовжує низку публікацій автора з вивчення актуальної перекладознавчої проблеми – особливостей відтворення категорії означеності/неозначеності на матеріалі українсько-німецьких перекладів творів сучасної художньої літератури. Це дослідження є черговою спробою дати відповідь на питання щодо правильного адекватного відтворення та передачі засобів вираження цієї категорії при перекладі, якщо мова оригіналу є безартиклевою, а мова перекладу – артиклевою. Категорію означеності/неозначеності в українській мові розглянуто як поняттєву, функціонально-семантичну та як граматичну – в німецькій мові.

Слід зауважити, що в українській мові немає певних морфологічних засобів вираження цієї категорії, тому з цією метою використовують різноманітні лексичні та синтаксичні засоби, важливу роль відіграє також контекст. Визначено, що основними, найбільш послідовними та регулярними засобами реалізації вже згаданої категорії в українській мові виступають займенникові слова. Фактичний матеріал дає низку прикладів, де категорія означеності/неозначеності в мові оригіналу була виражена за допомогою присвійних, вказівних, неозначених, заперечних займенників, прономіналізованих числівників та ін. У дослідженні зафіксовано та проаналізовано основні випадки передачі цих лексичних засобів з української мови на німецьку за допомогою артиклів (означеного, неозначеного або нульового), а також займенників. Фактичний матеріал дає підстави стверджувати, що навіть у випадках, де в тексті-оригіналі немає означеності, часто під час перекладу перекладач додатково вводить займенники. Це свідчить про те, що уявлення про означеність є важливим елементом для німецькомовного реципієнта.

У статті проаналізовано наукові доробки провідних лінгвістів, які з різних позицій та на матеріалі різних мов вивчали проблематику, пов'язану з категорією означеності/неозначеності. Визначено, що фіксація, аналіз засобів вираження вказаної категорії та дослідження низки інших важливих питань, релевантних цій проблематиці в контексті українсько-німецького перекладу в подальших наукових розвідках, допоможуть розв'язати низку перекладознавчих завдань, що виникають у процесі мовної категоризації дійсності, тим самим полегшуючи працю перекладача.

Ключові слова: категорії означеності/неозначеності, означений артикль, неозначений артикль, нульовий артикль, займенник, переклад.

This article continues the series of publications of the author on the study of a topical linguistic and translation problem – the category of definiteness / indefiniteness and ways of its reproduction in the Ukrainian-German translations of modern fiction. This scientific research is devoted to answering topical questions about the accurate and adequate reproduction of this category, as well as translation of the means of expression of the category of definiteness / indefiniteness in the situations when the language of the original text does not operate with the article while the target language does. The category of definiteness / indefiniteness is defined as a conceptual and functional-semantic category in the Ukrainian language and as a grammatical category in the German language.

There are no specific morphological means of expression of the category in the Ukrainian language. That's why one should use various lexical and syntactic means. The context plays an essential role. In the Ukrainian language they are pronouns that serve as the main, most consistent, and regular means of realization of the category of definiteness / indefiniteness. The analyzed material contains examples where the category of definiteness / indefiniteness in the original text is expressed by possessive, indicative, indefinite, negative pronouns, pronominalized numerals, etc. These lexical means are mainly conveyed into German with the help of the definite, indefinite, zero article and pronouns. Even in cases where there is no definiteness in the original text, pronouns are additionally used in the translated text. It means that the notion of definiteness is an important element for a German-speaking recipient.

The article analyzes the works of leading linguists devoted to the study of issues related to the category of definiteness / indefiniteness on the example of different languages. In conclusion, further research on the issue of reproduction of this category in the context of Ukrainian-German translation and its place in the process of linguistic categorization of reality may help to solve numerous translation issues.

Key words: category of definiteness / indefiniteness, definite article, indefinite article, zero article, pronoun, translation.

Постановка проблеми. Кожна мова має свої особливості, одні й ті самі категорії в різних мовах можуть мати різні способи та засоби вираження. Досліджуючи різні аспекти українсько-німецького перекладу, в контексті цих двох мов до таких

категорій можемо зарахувати категорію означеності/неозначеності (далі – О / НО), що актуалізує та детермінує ім'я, виражає його одиничність в описуваній ситуації або належність до класу подібних йому феноменів [1, с. 349]. У німецькій

мові, як і в багатьох інших мовах, що належать до артиклевих мов, ця категорія знаходить своє вираження за допомогою спеціальних граматичних засобів – означених і неозначених артиклів [2, с. 211]. Українська ж мова належить до безартиклевих мов, тому вищезгадана категорія не є граматичною категорією, а трактується низкою науковців як функціонально-семантична, поняттєва категорія. Що ж до засобів вираження категорії О / НО в українській мові, то варто зазначити такі: лексичні, морфологічні, синтаксичні, інтонація, контекст. Одним зі засобів вираження цієї категорії в українській мові виступають займенники. Саме особливості відтворення категорії О / НО, що має займенникове вираження в українській мові, в процесі перекладу німецькою мовою є малодослідженим та заслуговує на увагу перекладознавців у рамках українсько-німецького перекладу сучасної художньої літератури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Категорію детермінації досліджували східнослов'янські і зарубіжні науковці, серед яких слід назвати Н. Арутюнову, О. Бондарка, Т. Булигін, С. Канцельсона, Е. Кошмідера, С. Крилова, Т. Ніколаєву, Н. Поспелова, О. Ребрія, Е. Сапіра, Б. Уорфа, Р. Якобсона. А. Багдасарян розглядав категорію детермінації в універсальній лінгвістичній моделі. Дослідник Г. Удовіченко у своїх працях розглядав категорію О / НО як граматичну і як приховану функціонально-семантичну. Дисертація В. Шехтера присвячена категорії О / НО в сучасній українській мові. Науковець І. Дудко у своїй монографії дослідила займенникове вираження категорії О / НО в українській мові. І. Поляк у своїй дисертації досліджує функційно-семантичну категорію неозначеності в сучасній українській літературній мові.

У працях багатьох лінгвістів, що присвячені цій проблематиці, категорію О / НО розглянуто на прикладі різних мов, здебільшого артиклевих мов, де ця категорія є експліцитною. Н. Космацька займалась дослідженням ролі французьких детермінативів у художньому мовленні. Монографія М. Поповича присвячена детермінованості/недетермінованості іменника в мовленні на прикладі французької мови. Л. Кучурян вивчала проблему детермінації в румунській та українських мовах. С. Миронюк, В. Кондратюк, М. Плющ, В. Ожоган, В. Лабетова у наукових розвідках вивчали проблематику еквівалентності відтворення в процесі перекладу цієї категорії з артиклевих безартиклевими мовами. Лінгвісти Б. Кашкін, Д. Штелінг, С. Ахметова, Л. Гуренко, І. Крамський та ін. присвятили свої дослідження засобу вираження

категорії О / НО – артиклю в контексті німецької та англійської мов.

У цьому науковому дослідженні також опрацьовано та проаналізовано низку наукових статей Л. Служинської, І. Гумовської, І. Гаврилової, Ю. Садовської та ін., присвячених проблематиці типологічного порівняння вищевказаної категорії та способів її вираження на матеріалі німецької й української мов.

Проте більшість науковців погоджуються з думкою про те, що питання вираження категорії О / НО в українсько-німецькому перекладі поки не мають ґрунтового розгляду та потребують подальших досліджень, тому порушена проблематика є актуальною для сучасного перекладознавства. Означена стаття – це спроба вирішити питання правильної передачі лексичних засобів (займенників), які служать для вираження цієї категорії, на прикладі перекладів сучасної української прози німецькою мовою, що залишається невирішеною частиною загальної проблеми.

Постановка завдання. Метою наукової праці є аналіз особливостей вираження категорії О / НО в німецькій мові в процесі перекладу з української, в тих випадках, де ця категорія в мові-оригіналі виражена за допомогою займенників. Поставлена мета передбачає виконання *завдань*: виділити та проілюструвати на практичному матеріалі основні способи відтворення категорії О / НО в процесі українсько-німецького перекладу, проаналізувати адекватність такого відтворення.

Об'єкт дослідження – категорія О / НО, що виступає засобом позначення певного предмета.

Предметом дослідження є займенники як засоби вираження цієї категорії в українській мові, артиклі й займенники – в німецькій.

Виклад основного матеріалу. Більшість дослідників слова визначають категорію О / НО в українській мові як імпліцитну. До прикладу, М.П. Кочерган зазначає, що у слов'янських мовах, за винятком болгарської та македонської, такої категорії немає, бо немає її формального вираження, але поняттєва категорія О / НО є і виражається вона лексично [3, с. 267]. Проте лексичні засоби вираження цієї категорії можна окреслити дуже умовно та з певною обережністю, оскільки їхнє значення може бути знівельовано контекстом [4, с. 39]. Оскільки немає формально закріплених правил використання певних засобів для вираження категорії О / НО на лексичному рівні, робимо висновок, що використання таких засобів є не регулярним, а досить факультативним. Чого не скажеш про мови, де ця категорія є граматичною, як у німецькій мові, де використання грама-

тичних засобів вираження категорії О / НО (артиклів) є регулярним. За словами Л.Б. Служинської, наявність артикля можна вважати як свідчення того, що уявлення про означеність є важливим елементом для носіїв цієї мови [5, с. 443, 444]. Основною семантичною функцією артикля І.М. Гаврилова та Ю.В. Садовська називають актуалізацію поняття, тобто здатність передавати значення ідентифікації предмета, позначеного іменником, або значення належності до класу однорідних предметів [6, с. 24].

Цікавою знаходимо думку науковця В. Петрука, який вважає, що в українській мові присутні артикли та, на відміну від німецьких *der, die, das, die*, по-українськи артикль звучав би як *цей, ця, це, ці* або *той, та, те, ті* [7], тобто виражається займенниками. Низка мовознавців схиляються до думки, що найбільш послідовних та регулярних лексичних засобів вираження категорії О / НО в українській належать займенникові слова.

Л.І. Гуренко також стверджує, що одним зі способів вираження категорія О / НО в українській мові можуть виступати займенники. Вказівні займенники *той, цей, такий* тощо виділяють предмет, особу явище з-поміж інших споріднених [8, с. 203]. У процесі аналізу фактичного матеріалу дослідження зазначено велику частотність використання означеного артикля в процесі відтворення вказівних займенників, що можемо вважати адекватним відтворенням, оскільки означений артикль у німецькій мові використовується, коли йдеться конкретний предмет чи явище, вже відомі нам з контексту. До прикладу: *цей плач* [9, с. 144] – *das Weinen* [10, с. 100], в тому віці [9, с. 83] – *in dem Alter* [11, с. 158].

Як свідчить матеріал дослідження, для перекладу вказівних займенників перекладач часто послуговується означеним артиклем. Протиставимо приклади: *цей таємний Львів* [9, с. 15] – *das geheime Lwiw* [10, с. 127] і *той-таки Львів* [9, с. 202] – *das erwähnte Lwiw* [11, с. 58]. У крайньому прикладі під час відтворення вказівного займенника перекладач дещо перефразує «вже згаданий Львів». Таке перефразування з використанням означеного артикля, в цьому випадку *das*, у перекладі повністю передає сказане автором, означеність відтворено.

На неозначеність вказують в українській мові займенники *якийсь, такий собі* тощо. Зафіксовано випадки їхнього перекладу німецькою мовою за допомогою неозначеного артикля: ...в сенсі якоїсь поетичної території... [12, с. 193] – ...im Sinne eines poetischen Terrorismus [10, с. 49], таке собі плесо майже без течії [9, с. 205] – ein Flußsee fast

ohne Stömung [11, с. 61]. Відтворені таким чином лексеми вважаємо точно перекладеними.

Прослідковуємо також відтворення займенників їх відповідниками: *цей читач* [9, с. 248] – *dieser Leser* [10, с. 148], *не з тими прусами* [9, с. 245] – *nicht jene Pruzzen* [10, с. 144], що є адекватним перекладом. Для контрасту розглянемо інші приклади, які ілюструють переклад займенників за допомогою займенників, проте не стовідсотковими їх аналогами в німецькій мові: ...в цьому бранденбурзькому притулку... [9, с. 72] – ...in jenem Brandenburger Asyl... [11, с. 178], у тих околицях [9, с. 245] – in diesen Gegenden [10, с. 144], будь-яка нісенітниця [9, с. 274] – Jeder Unsinn [10, с. 173], що також відтворюють означеність у процесі перекладу з мови оригіналу цільовою мовою.

Вживання іменної групи *який-небудь + власне ім'я* може бути ексклюзивним або інклюзивним, як вважає І.В. Дудко [13, с. 65]. Наприклад: *який-небудь «Справочник пчеловода»* [9, с. 174] – ein Handbuch für Bienenzucht [11, с. 100]. Автор дає чітку вказівку на неозначеність (немає значення, який саме журнал, до прикладу, «Справочник пчеловода» вказує автор), яка абсолютно правильно відтворена перекладачем за допомогою неозначеного артикля.

Й.О. Дзендзелівський наголошує на тому, що прономіналізація числівника *один* в українській мові здебільшого ґрунтується на тому, що у всіх випадках такого вживання він виражає не конкретну кількість об'єктів, а означено або неозначено вказує на щось чи когось взагалі [14, с. 17]. Отже, робимо висновок, що прономіналізований числівник *один* виступає лексемою, яка виражає означеність/неозначеність в українській мові, де *один* семантично зближується з неозначеним займенником *деякий* і вживається тоді, коли мовцеві добре відомі особа, предмет, але він із певних причин не повідомляє співрозмовникові, хто саме ця особа, що це за предмет, а лише констатує певні факти, пов'язані з ним, бо конкретна визначеність особи чи предмета має другорядне значення [15, с. 29], як стверджує В.Ф. Сич. Продемонструємо на прикладах: *одного поета (він же Батько Нації)* [9, с. 168] – eines Dichters (Vater der Nationen) [11, с. 10]. Як бачимо, перекладач відтворює прономіналізований числівник *один*, який вжитий у значенні *деякий* неозначеним артиклем, що цілком відтворює семантику сказаного. Це підтверджує погляди Н.П. Дзюмана та С.М. Щербини про те, що в українській мові числівникова форма *один* у ролі неозначеного займенника подібна за значенням і вживанням до неозначеного артикля в інших мовах [16, с. 65].

І.В. Дудко зазначає у своїй монографії: «Прономіналізований числівник один разом з іменником (займенником) та прийменником з (*із, зі*) утворює словосполучення типу *один із (з)*, між компонентами якого встановлюються елективні відношення (при цьому значення неозначеного займенника у слова один повністю зберігається)» [13, с. 122]. Наприклад: ...побачивши на одній із карикатур відвернуті в протилежні боки половинки дупи... [9, с. 101] – ...über eine Karikatur, die zwei in verschiedene Richtungen gewandte Hälften eines Arsches... [11, с. 23]. Перекладач відтворює *одній із* за допомогою неозначеного артикля *eine*, що можна вважати правильним, хоча в німецькій граматиці є конструкція Genitivus partitivus, так званий розділовий генетив, який власне використовується для вираження словосполучення типу *один із (з)*, що слугує для виділення одного предмета з ряду йому подібних. Отже, перекладач міг відтворити на одній із карикатур як über eine der Karikaturen. Відтворення за допомогою конструкції Genitivus partitivus простежено в наступному прикладі: хтось із керівників у галузі [9, с. 27] – einer der Branchenbosse [11, с. 134], що вважається адекватно перекладеним.

На думку дослідниці, прономіналізуються лексеми, що входять до ряду *один... другий... третій* і т. д., нанизуючись у контексті одна на одну і виявляючи значення «*той, деякий, інший*» [13, с. 123]. Розглянемо на прикладі: ...перший уже на даху, друга на драбині, третій ще внизу ... й четвертий – той з атаку... [9, с. 257] – Der erste ist schon auf dem Dach, die zweite auf der Leiter, der dritte ... auch der vierte auftaucht, der Schmiere gestanden hat... [10, с. 157]. Перекладач відтворює ці лексеми їх відповідниками в мові-реципієнті. Слід зазначити, що використання означених артиклів точно передає означеність, яка вказана автором твору-оригіналу.

Функцію неозначених займенників, за твердженням науковці І.В. Дудко, інколи можуть виконувати займенники *інший, усякий, кожний, жодний* [13, с. 124], які в німецькій мові мають ідентичні відповідники і не створюють проблеми у перекладі, до прикладу: Вони вже не зруйнують нічий міст, не знищать жодної культурної пам'ятки [9, с. 134] – Sie werden keine Städte mehr zerstören und kein einziges Kulturdenkmal vernichten [11, с. 54]. У поданому реченні займенники *нічий* та *жодної* відтворено німецьким заперечним займенником *kein*.

У процесі аналізу текстів оригіналу та текстів перекладу прослідковано випадки упушення займенника, використання так званого нульового артикля в перекладі. Візьмемо приклад: Ці

поляки були транзитні... [9, с. 100] – Es waren Transit-Polen... [11, с. 22]. Таке відтворення вважається адекватним, а означеність переданою лише за умови, що з контексту зрозуміло, що йдеться про конкретних поляків. Протиставимо приклади, де, навпаки, простежується додаткове введення займенників у німецькому тексті, там, де в тексті-оригіналі їх немає: разом із родиною [12, с. 228] – mit seiner Familie [10, с. 89], разом із родиною [12, с. 228] – mit seiner Familie [10, с. 89], на мапі міста [12, с. 204] – in diesem Stadtplan [10, с. 30]. Таким чином, для німецького читача означеність є надзвичайно важливою.

Висновки. Категорія О / НО, що виступає об'єктом запропонованого наукового дослідження, в українській і німецькій мовах має різні засоби вираження. В українській мові зазначена категорія є поняттєвою, функціонально-семантичною або ж, як її називає І. Вихованець, «розсіяною» і виражається за допомогою лексичних засобів, використання яких досить часто може бути факультативним. В той час як у німецькій мові категорія О / НО граматична, а використання граматичних засобів в тексті зазвичай є обов'язковим. Тому відтворення цієї імпліцитної категорії О / НО в українській мові та експліцитної в німецькій може призвести до певних труднощів у процесі перекладу. Тому ця наукова розвідка покликана розтлумачити та допомогти у вирішенні питань, пов'язаних із цією проблематикою.

У процесі аналізу зафіксованих прикладів з опрацьованого тексту-оригіналу та перекладного тексту визначено особливості вираження зазначеної категорії в німецькій мові в перекладі з української там, де вона була виражена за допомогою займенників (присвійних, вказівних, неозначених, заперечних, прономіналізованих числівників та ін.): за допомогою означеного, неозначеного або нульового артиклів (упушення артикля), а також займенників. Зазначено, що навіть у тих випадках, де в українському тексті означеності нема, в німецькій мові в процесі перекладу ця особливість залишається загальномовною, що проявляється додатковим введенням займенників. Вищевказані способи відтворення вважаються доцільними лише тоді, коли нюанси мови тексту-оригіналу й контекст були враховані перекладачем.

У наступних наукових працях є необхідність зафіксувати, проаналізувати більш широкий спектр займенників, а також інших мовних засобів, що слугують вираженню категорії О / НО в текстах сучасної української художньої літератури та способам їх відтворення в німецькомовних перекладах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Нитколаева Т.М. Определенности / неопределенности категория. Языкознание. Большой энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. 2-е изд. Москва : Большая Российская энциклопедия, 1998. 349 с.
2. Кочерган М.П. Основи зіставного мовознавства : Підручник. Київ : Видавничий центр «Академія», 2006. 424 с.
3. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів. Київ : Академія, 2001. 368 с.
4. Лабетова В.М. Категорія визначеності / невизначеності крізь призму ідей прихованої граматики. *Science and Education a New Dimension. Philology*, V (31). 2017. Issue: 118. С. 37–41.
5. Служинська Л.Б. Засоби вираження категорії означеності / неозначеності в німецькій мові за допомогою артикля. *Studia linguistica*: збірник наукових праць / Київський національний університет ім. Т. Шевченка; відп. ред. О.І. Голубовська. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго. 2014. Вип. 8. С. 443–446.
6. Гаврилова І.М., Садовська Ю.В. Категорія визначеності і невизначеності у німецькій і українській мовах. *Науковий вісник ДДПУ імені І. Франка. Серія «Філологічні науки». Мовознавство*. 2019. № 11. С. 23–27.
7. Петрук В. Чи є артиклі в українській мові? *Нова філологія*. 2003. Вип. 1(16). URL: <http://skythia.unicyb.kiev.ua/article.htm> (дата звернення: 13.05.2021)
8. Гуренко Л.И. Неопределенный артикль – маркер единичной расчлененности значения существительного под влиянием контекста. АҚД. Одесса, 1978. 203 с.
9. Андрухович Ю. Диявол ховається сирі. Вибрані спроби 1999–2005 років. Видання друге, виправлене. Київ : Видавництво «Часопис «Критика»», 2007. 320 с.
10. Andruchowysch Juri. Das letzte Territorium. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2003. 192 s.
11. Andruchowysch Juri. Engel und Dämonen der Peripherie. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2007. 224 s.
12. Андрухович Ю. Моя остання територія. Вибрані твори: Проза, поезія, есеїстика. Львів : ЛА «Піраміда», 2009. 308 с.
13. Дудко І.В. Займенникове вираження категорії означеності – неозначеності в українській мові : монографія. Київ : Довіра, 2011. 232 с.
14. Дзендзелівський Й.О. Проніміналізація в українській мові. *Українська мова в школі*. 1955. № 1. С. 14–20.
15. Сич В.Ф. Заперечні займенники. *Українська мова і література в школі*. 1980. № 3. С. 24–31.
16. Дзюман Н.П., Щербина С.М. Семантичні механізми прономіналізації числівника один/one у сучасних українській та англійській мовах. *Науковий вісник НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 9. Сучасні тенденції розвитку мов*. 2015. № 13. С. 64–69.